
**ՔՈՒՐԴ Ա ՎԱՅՈՒՅՅԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

ԱՇՈՏ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ

XIII դ. հայ նշանավոր գործիչներից է Այրարատ աշխարհի կողմնապետ, իշխանաց իշխան Քուրդ Ա Վաչուտյանը (1221-1268): Նա մոնղոլական նորահաստատ տիրապետության ժամանակ (1236), շնորհիվ շրջահայաց ու ճկուն քաղաքականության, կարողացավ ոչ միայն կայուն պահել իր իշխանությունը, այլև մեծապես նպաստեց կենտրոնական Հայաստանում հոգևոր, մշակութային, կրթական, գիտական կյանքի վերելքին:

Մասնավորապես, նա, եկեղեցաշեն գործունեությունից գատ, 1243 թ. Արագածոտնի թեմական եպիսկոպոսական աթոռն Ամբերդ մեկուսի ամրոցից տեղափոխեց աշխարհագրական բանուկ դիրք ունեցող Հովհաննավանք, իսկ 1267 թ. Սաղմոսավանքում վերաբացեց Վարդան Արևելցու՝ Խոր Վիրապի վարդապետական բարձրագույն դպրոցը, որը, բացի նշանավոր կրթարան լինելուց, որպես գրչական կենտրոն մի քանի դար շարունակ իր նպաստը բերեց հայ գիտական մտքի զարգացման գործին: Միայն այն փաստը, որ Կիլիկիայի Հեթում Ա թագավորը (1226-1270) հեռավոր Կարակորում ուղևորվելու ճանապարհին կենտրոնական Հայաստանում 1254 թ. կանգ առավ ոչ թե Անիի տիրակալներ, հայոց և վրաց ամիրսպասալարներ, հայր ու որդի Շահնշահ Ա (1212-1261) և Զաքարե Բ (1250-1261) Զաքարյանների հարկի ներքո, այլ նախընտրեց Քուրդ Ա-ի ապարանքը պատմական Վարդենիս գյուղում¹, խոսում է Վաչուտյան իշխանի՝ երկրում և նրա սահմաններից դուրս ունեցած բարձր հեղինակության մասին:

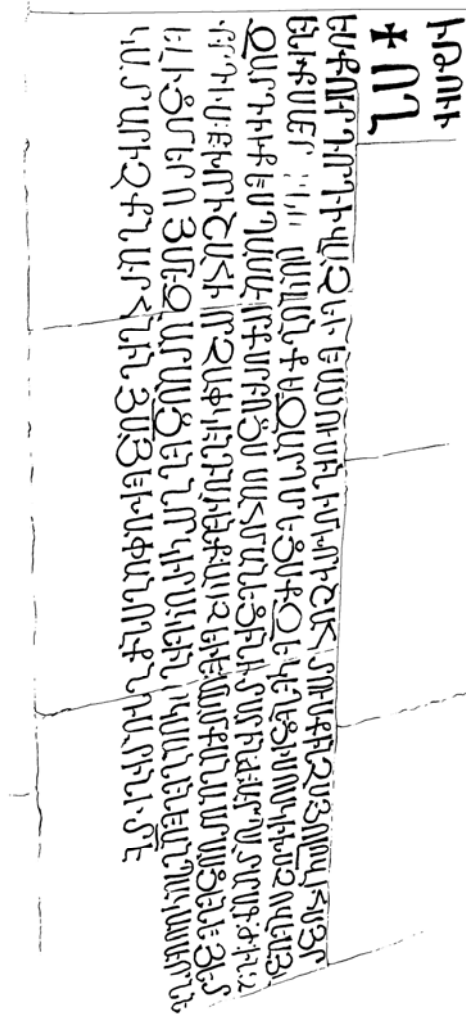
Քուրդ Ա Վաչուտյանն իր քաղաքական, կրոնական, եկեղեցաշինական գործունեության վերաբերյալ բազմաթիվ վիմագիր հիշատակություններ է թողել իրենց հոգևոր կենտրոններում՝ Հովհաննավանքում, Սաղմոսավանքում, Աստվածընկալում և այլուր: Այդ նյութերը նախկինում գիտական շրջանառության մեջ են դրել մի շարք ուսումնասիրողներ (Հովհ. Շահխաթունյանց, Կ. Ղաֆադարյան, Հ. Եղիազարյան, Ս. Ավագյան, Տ.(Վ.) Պետրոսյանց), որոնք նաև ըստ կարի գնահատել են միջնադարի նշանավոր գործչի բազմաբնույթ գործունեությունը:

¹ Ներկայիս Արագածոտնի մարզի Ապարանի տարածաշրջանի Վարդենուտ գյուղն է, որտեղ առայսօր նկատելի են Քուրդ Ա-ի դրյակի ավերակները:

Քուրդ Ա Վաչուտյանի հիշատակությամբ վիմագրերից Սաղմոսավանքում նախկինում ընդօրինակվել ու հրատարակվել են միայն դյուրընթեռնելիները, այն էլ գիտական պահանջներին ոչ համապատասխան: Մեր կողմից ստորև ներկայացվող երկու արձանագրություններից առաջինը փորագրված է Սաղմոսավանքի գավթի հյուսիսային պատին՝ ներսից, պատուհանի հարավարևելյան մասում: Արձանագրությունը բարձրադիր է և խիստ եղծված: Տ. Պետրոսյանցին հաջողվել է կարդալ հիշատակության միայն սկզբնամասի մի հատված²:

Ութտողանոց այդ ընդարձակ արձանագրությունը նվիրատվական բնույթի է և շատ կարևոր պատմական ու հետաքրքիր սկզբնաղբյուր:

1241 թ. արձանագրության գրչագիրը³

² Տե՛ս **Տ. Պետրոսյանց**, Վաչուտյաններ, Եր., 2001, էջ 259:

³ Գրչագիրը լուսանկարից և պատի վրայից մեր արտագրածից՝ գեղանկարիչ **Գևորգ Համբարձումյան**:

Ի ԹՈՒԻՂՍՂ / ՈՂ (1241), / ԵՄ՝ ՔՈՒՐԴ, ՈՐԴԻ ՎԱԶԵՐ ԵՒ ԱՄՈՒՄԻՆ ԻՄ ԽՈՐԻՇԱԶ, ՏՈՒԱՔ ԻՆՉՍ ՅՈՒՆՎ Ի ՀԱՅ/ՐԵՆԻՔՍ ՄԵՐ՝ ՄԱՂՍՈՂՄԱՎԱՆՔ ԵՒ ԶԱՐԴԱՐԵՑԱՔ ԶԵԿԵՂԵՑԻՄ ՈՍԿԻ ԽԱԶՈՎ ԵՒ ԱՅԼ / ԶԱՐԴԱՐԻՔ, ԵՒ ՍՊԱՍԱԻՈՐՔ ՍՐԲՈՑՍ ՄԱՀՄԱՆԵՑԻՆ Ի ՏԱՐԻՆ :ԺԵ: (15) ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ. :Ժ: (10)՝ ԻՆՁ՝ ՔՐԴԻՍ, :Ա: (1)՝ ԽՈՐԻՇԱԶԻ, ՈՐԶԱՓ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՆՔ, :Ա: (1)՝ ՎԱԶԵՐ ԵՒ ՄԱՍՔԱՆԱ ԱՐԱՍՑԵՆ ԵՒ ՅԵՏ/ ԵԼԻՑ ՄԵՐՈՑ՝ ՄԵԶ ԱՐԱՍՑԵՆ, ՆՈՐ ԿԻՐԱԿԵԻՆ ՄԻՎՍԱՆԵՆ ԵՒ ԱՆՊԱԿԱՍ ԱՌՆԵՆ:/ ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԱԻՐՀՆԻՆ **ՅԱՅ** ԵՒ ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ ԴԱՏԻՆ Ի **ՏԷ**⁴:

Բավականին ուշագրավ արձանագրություն է: Քուրդ Ա Վաչուտյանն ունեցվածք է նվիրաբերում հայրենի Սաղմոսավանքին: Սակայն նա չի մանրամասնում, թե ինչ է ընծայաբերել, բայց դատելով մեկ տարում սահմանվող պատարագների օրերից՝ 15, պետք է ենթադրել, որ նվիրատվությունը եղել է խոշոր չափի, թերևս անշարժ գույք՝ իր ամեն ինչով: Համեմատության կարգով նշենք, որ նույն ժամանակներում հայոց մեկ ուրիշ երևելի իշխան՝ Պռոշ Խաղբակյանը (1223-1284), հարևան Հովհաննավանքում հայտնում է, որ ինքը 1247 թ. «...միաբանեցա սբ ուխտիս եւ էտու ինչս եւ սոքա խոստացան ի տարին :Ժ: (10) աւր պատարագ...»⁵: Երկու դեպքում էլ ելակետ ընդունելով պատարագների տարեկան մատուցման թվերը՝ պետք է եզրակացնել, որ նվիրատվությունների առարկա հանդիսացող ինչքերը՝ ունեցվածքները, եղել են մեծարժեք. քանիցս ասվել է, որ միջնադարում ս. պատարագների սահմանվող քանակը կախված էր ընծայատվության արժեքից:

Քուրդ Ա Վաչուտյանը տիկնոջ՝ Խորիշահ իշխանուհու հետ իրենց հայրենի Սաղմոսավանքին խոշոր նվիրատվություն կատարելով՝ զարդարել են նաև «եկեղեցիս ոսկի խաչով և այլ զարդիւք...»: Անշուշտ, խոսքն այստեղ Սաղմոսավանքի կաթողիկե եկեղեցու՝ Ս. Սիոնի մասին է: Բավականին ուշագրավ հիշատակություն է **«զարդարեցաք զեկեղեցիս ոսկի խաչով»** արտահայտությունը: Այն կարելի է ընկալել երկիմաստ նշանակությամբ. կա՛մ զարդարվել է գմբեթի վեղարի գազաթը, կա՛մ էլ սուրբ սեղանը, քանի որ եկեղեցիներում խաչերը հիմնականում տեղադրվում են այդ մասերում: Սակայն ոսկե խաչը սուրբ սեղանի վրա դրվելու պարագայում, կարծում ենք, կարձանագրվեր. «Չարդարեցաք զսբ սեղանս, զխորանս, զաւագ սեղանս, զվեմ սեղանս...»: Հայաստանի նվիրատվական արձանագրություններում XIII դ. բազմիցս խոսվում է եկեղեցիներին թանկարժեք խաչեր կամ սբ նշաններ նվիրելու մասին, որոնք հիմնականում պատրաստված են եղել արծաթից, երբեմն՝ ոսկեզօծված, սակավ դեպքերում էլ ոսկյա: Բայց դրան-

⁴ Մեր դաշտային օրագրից:

⁵ Կ. Դաֆադարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Եր., 1948, էջ 91, տե՛ս նաև Ա. Մանուչարյան, Մուղնին Պռոշյանների իշխանական տիրույթ, «Վեմ», 2012, թիվ 1, էջ 104:

ցում խոսք չկա եկեղեցիները զարդարելու մասին⁶:

XIII դ. սկզբներին մեծահարուստ Տիգրան Հոնենցը, 1215 թ. ավարտելով Անի մայրաքաղաքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարությունը, արձանագրում է. «... եւ զարդարեցի բազում զարդիւք, փրկական նշանաւք, սուրբ խաչիւք, ոսկիւք եւ արծաթիւք եւ պատկերագործ խատերով⁷ զարդարեալ ոսկով եւ արծաթով եւ ակամբք եւ մարգարտաւ եւ կանթեղաւք ոսկի եւ արծաթի... սպասք յոսկո եւ արծաթո եւ բազում զարդաւք»⁸: Ակներն է, որ Տիգրան Հոնենցն այդքան թանկարժեք նվիրատվությունների շարքում առանձնահատուկ չի մատնանշում եկեղեցին ոսկե խաչով զարդարելու մասին:

Հայոց թագուհի Կատրանիդեն Անիի մայր տաճարի 1001 թ. արձանագրությունում ասում է, որ եկեղեցին «...զարդարեցի եւ զարդիւք պատուականաւք նուէրք ինձ ի **Ք.ս.**...»⁹:

Թագուհին այդպես էլ չի մանրամասնում, թե մասնավորապես ինչ պատվական զարդերով է ձոխացրել Անիի Կաթողիկեն: Բայց ժամանակի պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը թվարկում է Կատրանիդեի նվիրաբերած զարդերը. «...զարդարեաց... ծիրանեծաղիկ, ոսկեթել նկարագործ անկուածոց, արծաթեղեն և ոսկեղեն անօթոց և բազմապայծառ լուսատու անօթոց վայելչութեամբ, որովք ջահանայր ըստ երկնային կամարին կաթողիկեն՝ սուրբ, որ ի քաղաքիս Անույ»¹⁰: Պատմիչն այստեղ խոսում է եկեղեցու զուտ ներքին զարդարանքի մասին, մինչդեռ արտաքուստ Մայր տաճարը Կատրանիդեն զարդարել էր մեծադիր արծաթե խաչով: Այդ մասին մենք իմանում ենք Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրությունից»: Մատենագիրը ցավով նշում է, որ երբ սելջուկները 1064 թ. գրավեցին Անի մայրաքաղաքը, «... այլ ոմն ի չարագործ ազգէն՝ ելեալ ի վերայ բարձրութեան եկեղեցույն սուրբ կաթողիկէի և զճանրագին խաչն՝ որ կայր ի գումբէթն՝ ընկեց յերկիր... և զխաչն զարծաթին՝ զոր ընկեցին, որ էր մարդաչափ մի, տարան եղին զնա ի կոխ դրան՝ ի դուռն մսկթին Նախչուանայ քաղաքին...»¹¹:

Արդ, եթե հայոց մեջ նախադեպ է եղել եկեղեցին, մասնավորապես՝ Բագրատունյաց թագավորության փառքի տաճարը թանկարժեք խա-

⁶ Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ IX, Լոռու մարզ, կազմեցին Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Մադումյան, Եր., 2012, էջ 81, 151-152, 191, 208, 303, 407:

⁷ **Խատ**՝ ծագում է վրաց. xati՝ պատկեր, նկար, զարդանկար, նախշ (տե՛ս «Հայերեն բացատրական բառարան», կազմեց Ստ. Մալխասյանց, հ. II, Եր., 1944, էջ 247):

⁸ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Եր., 1986, էջ 63:

⁹ Նույն տեղում, էջ 35:

¹⁰ «Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պ-բուրգ, 1885, էջ 256:

¹¹ **Մատթեոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրութիւն, գրաբար բնագիրը Մ. Մելիք-Ադամյանի և Ն. Տեր-Միքայելյանի, աշխ. թարգմ. և ներած. Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1990, էջ 162:

չով զարդարելու հանգամանքը, ապա կարծում ենք՝ ոչինչ չպետք է խանգարեր մոնղոլների կողմից բարձր պատիվների արժանացած և հայոց մեծամեծների մեջ առաջնակարգ տեղ ունեցող Քուրդ Ա Վաչուտյանին՝ հայրենի Սաղմոսավանքի Ս. Սիոն եկեղեցու գագաթը համարձակորեն ոսկե խաչով զարդարելու համար, ինչը համահունչ էր նրա հեղինակությանն ու դիրքին: Հարկավոր է ընդգծել, որ Ս. Սիոնը XIII-XVIII դդ. աղբյուրներում կոչվում է նաև Ս. Նշան: Բացառված չէ, որ եկեղեցին այդպես է անվանվել նաև այդ ոսկե խաչի պատճառով:

Հարկ է նշել, որ Քուրդ Ա Վաչուտյանն ու Խորիշահը ոսկե խաչով են զարդարել նաև համալիրի 1255 թ. իրենց կառուցած Ս. Աստվածածին եկեղեցի-գրատունը, համաձայն Սաղմոսավանքի այդ թվականի հայտնի արձանագրության¹²:

Տ. Պետրոսյանցը պատկերավոր նկատում է. «Երբ որևէ հեռավորությունից դիտում ես Սաղմոսավանքը, նրա վեր խոյացող երեք գմբեթներն ստեղծում են գեղապատկեր համաչափություն»¹³: Պատկերացնել կարելի է, թե որքան գեղեցիկ ու ոսկեշող կերևար Սաղմոսավանքը՝ հատկապես արևի ճառագայթներով ողողված պահին, և յուրօրինակ փայլ կհաղորդվեր այդ գեղակերտ համաչափությանը Արարատի համայնապատկերում:

Վերադառնալով նորարնդորինակ վիմագրին՝ նշենք, որ քարակերտ վճռում սահմանված 15 օր պատարագներից միայն 12-ն է մանրամասնված: Մնացած 3-ը, հասկանալի է, այն պատարագներն են, որոնք մատուցվելու են Քրդին ու Խորիշահին, ինչպես բնագրում է ասվում. «...յետ ելից (մահվանից հետո) մերոյ՝ մեզ արասցեն, Նոր Կիրակեին սկսանեն...»: Վերջինս Ջատկի հաջորդ կիրակին է և խորհրդանշում է Տիրոջ Հարությունը:

Քուրդ Ա Վաչուտյանի երկրորդ արձանագրությունը, որ ընդօրինակվել է մեր կողմից, փորագրված է Ս. Աստվածածին եկեղեցի-գրատան հյուսիսային պատին: Այն նույնպես բարձրադիր է, ընդարձակ և խիստ քայքայված.

¹² Տե՛ս **Հ. Եղիազարյան**, Սաղմոսավանք, «Էջմիածին», 1961, Զ, էջ 44-45: Քուրդն ու Խորիշահը, ոսկե խաչից բացի, մի շարք ընծաների հետ Սաղմոսավանքի գրատանն են նվիրել նաև ոսկետուփ Ավետարան:

¹³ **Տ. Պետրոսյանց**, նշվ. աշխ., էջ 192:

Ի ԹՈՒԻՒՆ/ ՉԴ (1255), / ԵՄ՝ ՔՈՒՐԴ, ՈՐԴԻ ՎԱՉԷԼԻՅ, ԿՈՂՄՅԱԿԱԼ ԱՅՐԱՅՐԱՏ ԳԱԻԱՌԻՍ, ՍՐԲԱՆԵԱԼ ԱՍՈՒՍԻՆԻՍ ԻՄՈ ԽՈՐԻՇԱՀԻՆ՝ ԴՍՏ/ԵՐ ՄԱՐԾՊԱՆԱ ԵՒ ՄԱՍՔԱՆԱ, ՇՆՈՐԱԻՔՆ ԱՅ. ՀԱՃՈ ԵՂԱՔ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՋԱԻՐԱՅՆ ՆԵՏՈՂԱՅ, ՋԿԱՐՈՂՈՒԹԻ ՄԷՐ / ՏԻԱՔ Ի ՎԵՐԱ ԵԿԵՂԵՑՈՑ ՀԱՅՅՈՑ, ՀԱՍՏԱՏԵՑԱՔ ՋՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻ ՀԱՐՑ ՄԵՐՈՑ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ, / ՏՐԱԻՔ ԵՒ ՋՋԱՆԱԻՔ ՆՈՐՈԳԵՑԱՔ ՋԳԱԻԻԹ ԵԿԵՂԵՑՈՑՍ, ՋՈՐ Ի ՀԻՄԱՆՑ ՇԻՆԵԼ ԷՐ ՀԱՅՐ ԻՍ ՎԱՉԷ ՋԿԵ/ՆԱԻՔ ՄԵՋ, ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՄԵՔ ՎԵՐՍՏԻՆ ՋԱՐԴԱՐԵՑԱՔ ԵՒ ԱՋԱՏԵՑԱՔ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՐԿԱՅ, ՇԻՆԵՑԱՔ Ջ/ԳՐԱՏՈՒՆՍ ԲԱՋՈՒՍ ԾԱԽԻԻՔ ԵՒ ՋԽՈՐԱՆՍ, ՈՐԻՆ ՍՄԱ ՀԱՆԳԱԻ ՏԱԲԱՆՍ ՄԱՐՄՆՈ ՄԵՐՈ ԵՒ Ի ԲԱՐԵԽՈՍՈՒԹԻ ՋԱԻԱԿ/ԱՅ ՄԵՐՈՑ՝ ՎԱՉԷԻ, ՀԱՍԱՆԱ, ԴԱԻԹԻ ԵՒ ՏԱԻՐԻՆ ԵՒ ՅԱՆՉՆ ԱՌԱՔ ՀԱՆԴԵՐՋ ՋԱԻԱԿԱԻՔ ՄԵՐԱԻՔ ՀՈԳԱԲԱՐՋՈՒ /ԼԻՆԵԼ ԲՆԱԿՉԱՅ ՍԲ ՈՒԽՏԻՍ ԵՒ ՄԱՀՄԱՆԵՑԱՔ ՍԲ ԱԾ ԱԾԻՆՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱԻՐ ՊԱՏԱՂԱԳԵԼ ՋԲԱՐԻՅԱՆՈՒՆ / ՄԵՐ ՔՐԴԻՆ ԵՒ ԽՈՐԻՇԱՀԻ, ՈՐՉԱՓ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՆՔ՝ ՎԱՉԷԻ ԵՒ ՄԱՐԾՊԱՆԱ ԱՐԱՍՅԵՆ ԵՒ ՅԵՏ ԵԼԻՑ ՄԵՐՈՑ՝ ՄԵՋ/ ԱՐԱՍՅԵՆ: ԿԱՏԱՐԻՉԼԵՂ ԳՐՈՑՍ ԱԻՐԱՀՆԻՆ ԱՅ ԵՒ ԽԱՓԱՆՈՂՔՆ ՊԱՏԻԺՍ ԿՐԵՍՅԵՆ Ի ՏՐ ՅԱՅ ¹⁵:

Հետաքրքրական է, որ այլազգիներին հաճելի լինելու հիշատակություն կա նաև Հովհաննավանքի 1250 թ. վիմագրում՝ գրեթե նույն բովանդակությամբ. «...ես Քուրդ՝ որդի Վաչէի եւ ամուսին իմ Խորիշահ՝ դուստր Մարծպանա եւ Մամբանա, ինամաւքն Ա՛յ հաճո եղե(ա)լ այլազգի զաւրացն նետողաց, զանձն իմ եղի ի վերա էկեղէցեաց հացց. եւ վասն առ Աժ սիրոյն կրկին հաստատեցաք զմիաբանութիւն մեր առ սբ Կարապետս...»¹⁶: Երկու դեպքում էլ Քուրդը խոսում է միաբանություն հաստատելու մասին. նախկինում Հովհաննավանքի և Մաղմոսավանքի միաբանները մոնղոլական արշավանքների և 1236 թ. Հայաստանի գրավման պատճառով ստիպված լքել էին իրենց մենաստանները: Քուրդն ու նրա կին Խորիշահը վերանորոգում են պատերազմի պատճառով վնասված Մաղմոսավանքի շինությունները, կառուցում նոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցի-գրատունը, զարդարում դրանք, որի մասին հանգամանալից խոսել ենք, եկեղեցին ազատում հարկերից: Բարեպաշտ ամուսիններն իրենց զավակներով հանդերձ հանձն են առնում հոգաբարձու լինել սուրբ ուխտի վանքի միաբաններին:

Ութերորդ տողի՝ «ՋԽՈՐԱՆՍ, ՈՐԻՆ ՍՄԱ ՀԱՆԳԱԻ ՏԱԲԱՆՍ ՄԱՐՄՆՈ ՄԵՐՈ» նախադասությունը կարծես ակնարկում է Քուրդի և Խորիշահի վաղամեռիկ դուստր Մամախաթունի՝ իր հիշատակին 1255 թ. կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցի-գրատան խորանի ներքո ամփոփվելու մասին:

¹⁵ Մեր դաշտային օրագրից:

¹⁶ Կ. Դաֆադարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, էջ 103:

Ակներն է, որ այն պետք է ծառայեր որպես տապանատուն նաև Խորհիշահի ու Քրդի համար: Բայց իշխանը կյանքի վերջին տարիներին հեռացել է Սևանա կղզի՝ ճգնակեցության, որտեղ էլ վախճանվել ու թաղվել է 1270-ական թվականների կեսերին¹⁷:

Նորաընդօրինակ արձանագրությունը, բացի այն, որ կարևորագույն սկզբնաղբյուր է Վաչուտյանների տոհմաբանության վերաբերյալ, այլև հիմնովին փաստում է, որ Սաղմոսավանքի գավիթը կառուցել է Վաչե Ա Վաչուտյանը: Քուրդը 6-րդ տողում ասում է.

ՆՈՐՈԳԵՑԱՔ ԶԳԱԻԻԹ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ, ԶՈՐ Ի ՀԻՄԱՆՅ ՇԻՆԵԼ ԷՐ ՀԱՅՐ ԻՄ ՎԱՉԷ:

Սաղմոսավանքի գավթի առաստաղի հարավային կողմում՝ կամարի արևմտյան դիմահայաց մասում, փորագրված է երեք տառ՝ **ՄԽԶ**: Կարծում ենք՝ սա անվան համառոտագրություն է, որը պետք է վերծանվի ՄԽԻԹԱԸԻԶ: Եթե մեր վերծանությունը ճիշտ է, ապա դրա ներքո պետք է նկատի ունենալ Մխիթարիչ Օշականցուն, ով հիշատակագրություն է թողել Եղիպատրուշի գերեզմանոցում հետևյալ մակագրությամբ. «ՁՄխիթարիչ Աւշականեցի, որ ձեվայցուց, յիշե», և ում Տ. Պետրոսյանը ենթադրում է այդ պատմական գյուղի վաչուտյանաշեն Ս. Աստվածածին եկեղեցու ու գավթի շինարար ճարտարապետը¹⁸: Ըստ Տ. Պետրոսյանցի՝ Մխիթարիչը դրանք կառուցել է XIII դ. սկզբներից մինչև 1230-ական թվականները¹⁹: Բացառված չէ, որ Մխիթարիչ Օշականցին նաև Սաղմոսավանքի գավթի, գուցեև Ս. Սիոն եկեղեցու ճարտարապետն է: Վերջինս կառուցվել է 1215 թ., իսկ գավիթը՝ 1215-1220-ական թթ.:

Կարսի բերդի պարսպի մեջ ագուցված զույգ խաչքարերի վրա 1244 թ. արձանագրված է. «Մխիթարիչ գրիչ և նկարիչ»²⁰:

Այսպիսով, քննության առնելով Քուրդ Ա Վաչուտյանի՝ մեր կողմից ընդօրինակված երկու վիմագրերը, ամփոփենք, որ դրանք կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ են հայ ժողովրդի, հայոց եկեղեցու, մշակույթի, Սաղմոսավանքի պատմության ուսումնասիրության համար, մասնավորապես բավականաչափ ուշագրավ է առաջին արձանագրության՝ եկեղեցին ոսկե խաչով զարդարելու եզակի փաստը, իսկ երկրորդն աներկբայորեն հաստատում է, որ այդ փառահեղ համալիրի գավիթը կառուցել է Քուրդ Ա-ի հայր, նշանավոր Վաչե Ա Վաչուտյանը: Գավթի շինարարությունն իրականացվել է ձեռամբ Մխիթարիչ Օշականցի ճարտարապետի, ինչը հուշում է նրա անվան համառոտագրությունն այդ շինության բարձրահայաց կամարին:

¹⁷ Տե՛ս **Տ. Պետրոսյանց**, նշվ. աշխ., էջ 57:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 195:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը:

²⁰ **Ս. Բարխուդարյան**, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Եր., 1963, էջ 143:

Բանալի բառեր – Քուրդ Ա, Վաչուտյան, Խորիշահ, Սաղմոսավանք, արձանագրություն, նորահայտ, եկեղեցի, գավիթ, ոսկի, խաչ

АШОТ МАНУЧАРЯН – Расшифровка двух надписей Курда I Вачутяна. – Недавно автор статьи переписал в Сагмосаванке две лапидарные надписи; в силу высоты, на которой расположены, и плохой сохранности они не привлекали прежде внимания исследователей. Принадлежат эти надписи армянскому князю XIII века Курду I Вачутяну и его супруге Хоришах. Первая гласит об украшении в 1241 г. церкви св. Сиона золотым крестом, а вторая – о возвеличении Курда монгольскими властителями, возобновлении ордена братства в Сагмосаванке, строительстве новой церкви и восстановлении притвора. В статье утверждается, что этот притвор построил архитектор Мхитарич Ошаканский, чье сокращённое имя обнаружено автором на потолке сооружения.

Ключевые слова: *Курд I Вачутян, Хоришах, Сагмосаванк, надпись, новонайденный, , церковь, притвор, золото, крест*

ASHOT MANOUCHARYAN – Deciphering of Two Inscriptions by Kurd A Vachutyun. – Recently we have copied two inscriptions in Saghmosavank which due to their height and the sorry state of deterioration were neglected by the previous investigators. The author of those two inscriptions was the prominent XIII century prince Kurd A Vachutyun together with his Master Khorishah. The first inscription states the fact that in 1241 the church St. Sion of Saghmosavank was decorated with a golden cross. The second one states the fact of his donation of the title of Kurd by the Mongol rulers, the fact of establishment of the See in the monastery, building of the new church and undertaking the restoration works of the gavit (naos). We think that the gavit was built by architect Mkhitarich Oshakantci whose name we found abbreviatedly inscribed on the ceiling of the gavit.

Key Words : *Kurd A Vachutyun, Khorishah, Saghmosavank, inscriptions, newly found, , church, gavit, gold, cross*